'Bioscoopbeelden kunnen gerust bezichtigd worden'

De opkomst van Rotterdamse bioscopen in de jaren tien

Kristine de Valck

Het seizoen 1908-1909 werd in Rotterdam gemarkeerd door de doorbraak van de vaste bioscooptheaters. Niet alleen in het centrum, maar ook in de periferie werden gebouwen ingericht om met grote regelmaat films te vertonen. Nieuwe sociale groepen gebruikten de bioscopen om zich te onderscheiden van andere. Maar wie gingen er negentig jaar geleden nu precies naar de film? En welk publiek naar welke bioscoop?

'Nieuw voor Rotterdam. Zaterdag 21 November a.s. 8 uur 's avonds zal Feestelijk geopend worden: Het Modern BIOSCOPE-THEATER. Elite exploitatie welke vanaf 21 November dagelijks zal plaatsvinden, in het geheel nieuw gerestaureerde Gebouw, bekend onder de naam TRANSVALIA gelegen aan den Bergweg en Benthuiserstraat alhier.'

Aldus werd op 14 november 1908 in een advertentie in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* de opening van een nieuwe bioscoop aangekondigd. De gebeurtenis stond niet op zichzelf maar sloot aan bij een trend. In 1908 breidde het aantal vaste bioscooptheaters zich met vier snel uit. Vóór 1908 beschikte Rotterdam slechts over twee variététheaters die films als onderdeel van hun programma's vertoonden, en één vast bioscooptheater, de Royal American Bioscope in het Tivoli-complex aan de Coolsingel. Dit theater, dat vanaf 1903 geëxploiteerd werd, was echter alleen gedurende de wintermaanden open. 's Zomers deed het gebouw dienst als poffertjeskraam. Pas met ingang van het seizoen 1908-1909 was deze eerste, vaste bioscoop onder de naam Bioscope Tivoli-Wintertuin het gehele seizoen geopend.¹

*Rotterdam
Gebouw „Transvalia“*

Nieuwe samenleving

De opkomst van de vaste bioscooptheaters in Rotterdam viel samen met een periode van grote sociale veranderingen. De industrialisatie en de uitbreiding van de havens hadden grote gevolgen voor het stadsleven. In de voorafgaande jaren waren veel mensen, vooral uit Zuid-Nederland, naar Rotterdam getrokken in de hoop op een beter bestaan in een industriestad. Daarnaast had Rotterdam te maken met een migrantengolf uit Oost-Europa. De stad fungeerde als tussenstation voor hen die via de Holland-Amerika-Lijn voorgoed naar de 'nieuwe wereld' wilden emigreren. Niet alle migranten hadden voldoende financiële middelen om de overtocht direct te kunnen maken. Zij vestigden zich tijdelijk in Rotterdam en zochten er een baantje. Als gevolg van deze ontwikkelingen groeide het aantal inwoners explosief. Er ontstonden nieuwe wijken buiten de grenzen van het oude stadscentrum. De haast die er gemaakt werd met de bebouwing ging vaak ten koste van de leefbaarheid in de nieuwe wijken. Bovendien vond niet iedere nieuwe inwoner betaald werk. Rotterdam had te kampen

Transvalia aan de
Rotterdamse
Bergweg (jaartal
onbekend).

*Bron: Gemeentelijke
Archiefdienst
Rotterdam*

met werkloosheid en in het verlengde daarvan met verarming van de bevolking en verloedering van de stad.

Door de industrialisatie veranderde de traditionele sociale structuur. De beroepsbevolking werd uitgebreid met een groot aantal laagbetaalde witte-boorden-werknemers – van wie een deel vrouwen – die werkzaam waren in de dienstensector. Het verschil in loon tussen geschoolde en ongeschoolde arbeiders zorgde voor duidelijke verschillen in de levensstandaard van de onderste sociale lagen. De dominantie van de burgerlijke middenklasse bleef bestaan, maar deze traditionele middenklasse kreeg nu wel te maken met nieuwe lagen in de middenklasse, en met een arbeidende bevolking die zowel in economische als in politieke zin aan betekenis en invloed won. Als onderdeel van deze zich ontwikkelende moderne samenleving moest een nieuwe sociale orde worden geformeerd. De sociale groepen positioneerden zich ten opzichte van elkaar, onder andere in de opkomende massacultuur. En daarvan is de bioscoop een van de meest sprekende emblemen.

Wie gingen er in het algemeen naar de bioscoop? En wie naar welke bioscoop? Op deze vragen is geen direct antwoord mogelijk, omdat bronnenmateriaal ontbreekt. Als we echter kijken naar de constructies van de bioscopen als sociale ruimten aan de hand van hun locaties, inrichting, openingstijden en toegangsprijzen, dan kan hieruit een en ander afgeleid worden over hoe de verschillende sociale groepen zich van elkaar probeerden te onderscheiden.²

Van buurthuis tot buurtbioscoop

Bioscoop Transvalia, dat in 1908 dus zijn opening bekendmaakte in een advertentie in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, was bijzonder door zijn ligging: buiten het stadscentrum. De meeste amusementsgelegenheden lagen in het centrum, langs de belangrijkste doorgangswegen of in de directe nabijheid daarvan. De keuze voor die plekken lag voor de hand. In het centrum woonden veel mensen, van allerlei sociale klassen. Bovendien was de centrale ligging gunstig om bewoners uit andere stadsdelen te trekken. En ook was het centrum uitvalsbasis voor passagierende zeelieden en door-trekkende migranten. Handelaren en boeren uit de omgeving zochten er regelmatig vertier na gedane zaken. Het potentiële publiek in het centrum was dus groot en gemêleerd. De meeste bioscopen lagen dan ook in het centrum.

Transvalia lag echter in de noordelijke periferie van Rotterdam. Waarom had de exploitant gekozen voor deze afwijkende ligging? Het noorden onderscheidde zich door de samenstelling van de bevolking en de betrok-

kenheid van de bewoners met de buurt. Door een gebrek aan goedkope woningen en de grote afstand van Rotterdam-Noord tot de havens, was het aandeel arbeiders lager dan in de andere stadsdelen. Er woonde een groot aantal middenstanders en gegoede burgers.³ Zij vormden een aantrekkelijke potentiële klantenkring, omdat zij over voldoende financiële middelen en vrije tijd beschikten. Bovendien waren de middenstand en de gegoede burgerij in het noorden sterk georganiseerd. Er waren veel plaatselijke verenigingen en er werd een weekblad uitgegeven dat zich inzette voor de belangenbehartiging van (een deel van) de noordelijke stadsbewoners, *De Gids*.⁴ Het opkomen voor de eigen buurt stond in het noorden hoog in het vaandel. In *De Gids* werd steeds duidelijk uiting gegeven aan het verlangen van (een deel van) de bewoners om hun buurt een volwaardig stadsdeel te laten zijn en niet slechts een uitloop van Rotterdam-Centrum. Er werd met succes gelobbyd voor de oprichting van een noordelijk bibliotheekfiliaal.⁵ Dat de bewoners een 'eigen' bioscooptheater op prijs stelden is dan ook goed voorstelbaar.

De vestiging van Transvalia in de noordelijke periferie is een belangrijk kenmerk van zijn constructie als sociale ruimte. Immers, de locatie kan een grote rol spelen bij het aantrekken van een bepaald publiek. Op grond van het feit dat de exploitant koos voor een stadsdeel dat gedomineerd werd door de middenklassen, kunnen we vermoeden dat verwacht werd dat deze middenstanders potentiële bioscoopbezoekers waren. Dit vermoeden wordt versterkt door het feit dat Transvalia geëxploiteerd werd in het buurthuis, waarin vele verenigingsactiviteiten van de middenklassen in het noorden plaatsvonden. Het koffiehuis Transvalia was in 1900 door C.N.A. Loos geopend en uitgegroeid tot een bekend café-restaurant, dat op kleine schaal al gebruikt werd voor vergaderingen en activiteiten van buurtverenigingen. In 1907 liet C.N.A. Loos aan het koffiehuis een feest- en vergaderzaal bouwen, waarmee de waarde van Transvalia voor de buurt alleen maar toenam. Niet alleen konden er nu feesten en vergaderingen worden gehouden, de gelegenheid werd ook gebruikt voor repetities en uitvoeringen van plaatselijke muziek- en toneelverenigingen.⁶

De verandering in de bestemming van de feest- en vergaderzaal verliep overigens niet zonder weerstand. Door de komst van de bioscoop moest een deel van de buurtactiviteiten uitwijken naar andere locaties. Vóór de opening waren de berichten in het buurtblad dan ook niet positief over de vestiging van de bioscoop in het gebouw Transvalia. De redactie verwoordde het in *De Gids* van 7 november 1908 als volgt:

'Ook wij zouden het jammer vinden wanneer deze voor verschillende doeleinden zoo geschikte gelegenheid werd veranderd in een bioscoop-theatertje, waarvan ons de rendabiliteit hoogst twijfelachtig voorkomt.

Het Noorden zou daardoor een goede lokaliteit voor vergaderingen, uitvoeringen en dergelijke verliezen, terwijl het toch niet bijster rijk is aan dergelijke onmisbare zaken.'

Er was sprake van een spanningsveld tussen exploitant en consumenten wat betreft de constructie van Transvalia als sociale ruimte. Consumenten vreesden dat het door de komst van een bioscoop met het buurthuis karakter van Transvalia gedaan was. Ná de opening won het verlangen naar eigen voorzieningen op uitgaansgebied het echter van deze vrees. Op 28 november schreef *De Gids*:

'Het Modern Bioscope Theater voorziet bepaald hier in het Noorden in een lang gevoelde behoefte, daar alle publieke gemakkelikheden op zulk een afstand gelegen zijn, dat die alleen de mensen afschrikt ergens heen te gaan. (...) Kosten noch moeite zijn gespaard om het zoo jarenlang gevoelde gemis in het Noorden te vergoeden. Welaan dan, dat onze wijkgenoten dit [mogen] waarderen.'

Rotterdams nickelodeon

Niet alleen de locatie, maar vooral ook de inrichting en het openingstijden- en toegangsprijzenbeleid bepaalden welk publiek er afkwam op welke amusementsgelegenheid. Wat betreft de oppervlakte en de inrichting van de accommodatie kon Transvalia wedijveren met de grote gevestigde amusementsgelegenheden.⁷ Voor de inrichting van de zaal had C.N.A. Loos een architect aangenomen, C.N. van Goor, 'wiens naam borg staat voor een aan alle zoo'n inrichting billijkerwijs te stellen eischen beantwoorden-de uitvoering'. Wat de toen geldende maatstaven voor een goede theateraccommodatie waren, blijkt uit de volgende omschrijving:

'De nieuwe zaal die aan den Bergweg zijn ruimen, royalen ingang heeft met aparte en aangrenzende garderobe, is daarnevens voorzien van een welingerichte en vrij groot tooneel met goede kleedkamers, enz...'⁸

Bovendien werd in de advertenties van Transvalia expliciet vermeld dat er centrale verwarming aanwezig was. Het bioscooppubliek kon gebruikmaken van het koffiehuis Transvalia wanneer men voor of na de voorstelling iets wilde nuttigen. In zijn advertenties presenteerde Transvalia deze 'luxé koffiekamer' als een extra attractie.

De aanvangstijden van de filmvoorstellingen waren afgestemd op de geldende standaard voor schouwburgen en variététheaters. Het dagelijkse avondprogramma begon om 20.00 uur. Deze voorstellingen werden aan-

geprezen als 'feestprogramma's'. Daarnaast organiseerde de bioscoop op zaterdag-, zondag- en woensdagmiddag om 14.00 uur een matineevoorstelling. In de advertenties bestempelde de exploitant deze matinees als familie- en kinderprogramma's. Voor een matinee bedroeg de entreprijs, afhankelijk van de rang, tien of twintig cent. De avondvoorstellingen waren duurder: twintig of vijfendertig cent. Tijdens de matinee gold voor kinderen een gereduceerd tarief.⁹

Uit het aanvangstijden- en toegangsprijzenbeleid kunnen we opmaken dat de exploitant voor de avondvoorstellingen een andere doelgroep voor ogen had dan voor de middagvoorstellingen. Voor de organisatie van de avondvoorstellingen zocht hij aansluiting bij de grote gevestigde amusementsgelegenheden, terwijl hij voor de matinees een formule ontwikkelde gericht op kinderen, gezinnen en wellicht ook huisvrouwen. Ook andere bioscooptheaters vertoonden (op sommige dagen) 's middags films, terwijl van de traditionele amusementsbedrijven alleen het Casino-Variété, een van de twee variététheaters in Rotterdam, regelmatig matineevoorstellingen organiseerde. Dit kan worden opgevat als een aanwijzing dat het bioscoopbedrijf een nieuwe markt probeerde aan te boren waaraan door de traditionele amusementsgelegenheden nog niet 'geleverd' werd. De formule van betaalbaar en toegankelijk amusement overdag vertoont in ieder geval grote overeenkomst met de *nickelodeons* die toen in de Verenigde Staten zeer populair waren.

In tegenstelling tot andere bioscooptheaters bood Transvalia naast de filmvoorstellingen een bijprogramma van variété-optredens.¹⁰ Een reden voor het ontbreken van een bijprogramma bij de andere bioscopen zou kunnen zijn dat men in het centrum voor de combinatie variété en film al terecht kon bij de variététheaters. Bioscopen wilden zich zo onderscheiden. Het zou kunnen zijn dat Transvalia op zijn beurt zijn formule vormde naar dat van de variététheaters.

Met lijn 3 naar 'deze moderne inrichting'

De Transvalia-bioscoop werd door de redactie van *De Gids* omschreven als een voortreffelijke inrichting.¹¹ Dat het lezerspubliek waarschijnlijk behoorde tot de middenklassen blijkt uit de onderwerpen die in *De Gids* aan bod kwamen en de manier waarop daarover bericht werd, zoals bijvoorbeeld de lobby voor de vestiging van een bibliotheekfiliaal in het noordelijke stadsdeel. Transvalia lijkt erin geslaagd te zijn een sociale ruimte te construeren die voor de middenklassen een positieve distinctiewaarde had – al blijft het natuurlijk de vraag of er ook daadwerkelijk een middenklasse-publiek op de bioscoop af kwam. En waar kwam het publiek van-

daan? Alleen uit de buurt of kwamen er ook andere Rotterdammers op af? Op deze vragen kan geen direct antwoord gegeven worden, aangezien er geen bronnen voorhanden zijn met publieksgegevens. Wel kan een en ander afgeleid worden uit de advertenties.

Transvalia richtte zich specifiek op de bewoners van Rotterdam-Noord door advertenties te plaatsen in *De Gids*, het 'noorder weekblad'. De bioscoop adverteerde echter ook in de twee algemene kranten van Rotterdam, het *Rotterdamsch Nieuwsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Door te adverteren in deze algemene kranten richtte Transvalia zich op een groot potentieel publiek uit alle delen van de stad. Natuurlijk zou het zo kunnen zijn dat de exploitant voornamelijk de lezers wilde trekken die in het noorden woonden, maar minstens één aanwijzing duidt erop dat de bioscoop zich ook richtte op de Rotterdammers die niet uit noord kwamen. In de advertenties werd namelijk niet alleen maar reclame gemaakt voor het programma, maar ook voor de manier waarop het theater te bereiken was: aangegeven stond dat de bioscoop aan het 'einde lijn 3' was gelegen.¹² De overige bioscopen waren ook allemaal met de tram te bereiken, maar op die mogelijkheid werd in geen enkele advertentie gewezen. In sommige advertenties koos de exploitant zelfs voor een formulering die impliceerde dat de tramrit een uitje op zich was: 'Met lijn 3 naar deze moderne inrichting'. Een ritje met de tram kon echter niet door iedereen bekostigd worden. Waarschijnlijk richtte Transvalia zich dan ook op een enigszins goedgevoel publiek.

Het Modern Bioscope Theater Transvalia was de eerste, vaste commerciële amusementsgelegenheid in de periferie van Rotterdam. De exploitant nam echter geen genoegen met een plaats in de marge van het bioscoop- en amusementsbedrijf. Hij had ervoor gezorgd dat zijn bioscooptheater zich wat betreft inrichting, aanvangstijden en organisatie van de voorstellingen kon meten met de betere amusementsgelegenheden in het centrum. Ook wat betreft de benadering van het publiek dacht de exploitant niet in het klein. Niet alleen de inwoners van het noorden moesten zijn Transvalia bezoeken, ook de rest van de Rotterdammers. Deze opstelling lijkt haar vruchten te hebben afgeworpen. De inwoners van het noordelijke stadsgedeelte, die *De Gids* van 28 november 1908 omschreef als 'het talrijke, enorm veel uitgaande Noorderpubliek', verwelkomden hun eigen amusementsgelegenheid eerst met gemengde gevoelens. Omdat 'deze bioscopische inrichting kan [wedijveren] met de beste in ons land', gaf het publiek zich echter snel gewonnen. Het voordeel van deze eigen amusementsgelegenheid was 'dat men niet altijd naar den stad behoeft te gaan, om iets moois te zien'.

In eerste instantie werd het publiek van de Transvalia-bioscoop dus gevormd door buurtbewoners, maar dankzij het strategische beleid van de

exploitant maakte de bioscoop ook naam in de rest van Rotterdam. Een kleine maand na de opening meldde *De Gids* dat 'elken avond het publiek, ook zelfs dat buiten het Noorden woont, in steeds grooter getale naar den Bergweg [trekt]'.¹³

De andere Rotterdamse bioscooptheaters

Bioscope Tivoli-Wintertuin en The Imperial Vio waren gelegen aan de Coolsingel, de belangrijkste boulevard van Rotterdam. De eerste maakte deel uit van het Tivoli-complex dat ook een café-restaurant bevatte en een bovenzaal die verhuurd werd voor het houden van vergaderingen en verenigingsavonden. The Imperial Vio huisde in de salon van het Doele-complex, het verenigingsgebouw van de besloten Sociëteit Harmonie. Beide locaties waren prestigieus en, net als het gebouw Transvalia, al geconstrueerd als sociale ruimten voor de hogere klassen vóórdat er een bioscoop werd geëxploiteerd. We mogen er dan ook van uitgaan dat de exploitanten de al bestaande cliëntèle tot hun doelgroep rekenden, anders hadden zij hun exploitatie wel ergens anders gevestigd.

Beide bioscopen voldeden aan de traditionele standaard die gold voor schouwburgen en variététheaters. Hun ligging in het uitgaansgebied van de Coolsingel is daarvoor een eerste aanwijzing. Tivoli-Wintertuin kende vier rangen, wat kan worden opgevat als een erfenis van de schouwburgtraditie.¹⁴ De traditionele amusementsgelegenheden hadden immers allemaal vier rangen. Imperial Vio werd geëxploiteerd in een zaal die ook werd gebruikt voor besloten en openbare sociëteitsactiviteiten. Een zaal die derhalve fraai ingericht geweest zal zijn. Beide gebouwen beschikten bovendien over een café-restaurant en een koffiekamer die tijdens de filmvoorstellingen waarschijnlijk dienst deden als foyer. Tivoli-Wintertuin en Imperial Vio waren kortom geen opvallende, eenvoudige theatertjes. Hun locaties en accommodaties bezorgden ze een hoge distinctiewaarde.¹⁵

De wijze waarop Tivoli-Wintertuin en Imperial Vio gepositioneerd werden, vertoont veel overeenkomsten met die van Transvalia. Tivoli-Wintertuin was dagelijks geopend. Het had matineeën op de zaterdag-, zondag- en woensdagmiddag. De bioscoop conformeerde zich met zijn avondprogramma aan de praktijk van de traditionele amusementsgelegenheden. De toon van de aanbevelingen voor de avondvoorstellingen kwam overeen met die in de advertenties van de variététheaters.¹⁶ Net als Transvalia richtte Tivoli-Wintertuin zich met zijn middagprogramma bewust op een ander publiek. De aankondigingen gingen opvallend vaak gepaard met de aanbeveling 'amusant'. Was dit bedoeld om aan te geven dat de voorstellingen ook geschikt waren voor jeugdige toeschouwers? Dat er met

de jeugd als doelgroep rekening werd gehouden, blijkt uit de advertentie in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 19 november 1908, waarin Tivoli-Wintertuin aankondigde dat Sinterklaas de matineevoorstelling zou bezoeken.

Imperial Vio week met zijn openingstijden af van andere bioscopen: alleen op zaterdag en zondag en op maandagavond kon men er terecht voor filmvoorstellingen. Een marketing die wijst op aansluiting bij een bekend concept: uitgaan in het weekend. Alleen: waarom dan ook een voorstelling op maandagavond?¹⁷ Hoe dan ook, Imperial Vio was minder toegankelijk dan de andere vaste commerciële amusementsgelegenheden. Dit betekende óók dat de exploitant zich van voldoende opbrengsten moest verzekeren met slechts de helft van het aantal voorstellingen van andere bioscooptheaters. Toch melden de advertenties over de toegangsprijzen slechts dat deze 'zoals gewoon' waren. Dat wekt de indruk dat Imperial Vio zich niet profileerde met goedkope toegangskaartjes.¹⁸ Samengevat en concluderend is het waarschijnlijk dat The Imperial Vio – vanwege de prestigieuze accommodatie en vermoedelijk ook vanwege een hoge toegangsprijs – als sociale ruimte een hoge drempel had voor de lagere klassen.

Tivoli-Wintertuin en The Imperial Vio waren, net als Transvalia, wat betreft locatie, inrichting en aanvangstijden- en toegangsprijzenbeleid afgestemd op de praktijk van de schouwburgen en variététheaters. Daarmee lijken deze bioscopen zich ook op het traditionele schouwburg- en variététheaterpubliek te hebben gericht. Het verzorgen van matineevoorstellingen behoorde niet tot de gangbare praktijk van de traditionele amusementsbedrijven, net zomin als het aanbieden van doorlopende voorstellingen. In dat opzicht boorde het bioscoopbedrijf waarschijnlijk een nieuwe markt aan. Onderzoek naar Cinema Parisien en het Apollo Theater levert ook bewijzen op in die richting.

Cinema Parisien was gelegen in de Korte Hoogstraat, die grensde aan het winkelgebied dat gevormd werd door de Hoogstraat en de Korte Hoogstraat. Alhoewel minder prestigieus dan de Coolsingel, was de locatie van Parisien gunstig gekozen: goed bereikbaar vanaf de belangrijkste doorgangswegen en het in de loop van het winkelend publiek. Het Apollo Theater was gevestigd in de Bagijnenstraat, in de nabijheid van het Zandstraat-kwartier, de rosse buurt van Rotterdam. De sloppen van het Zandstraat-kwartier waren dichtbevolkt en de kroegen, danslokalen en bordelen werden druk bezocht. De Bagijnenstraat was geen doorgangsweg en daarom bestond de klandizie van deze bioscoop waarschijnlijk vooral uit de bewoners en bezoekers van het Zandstraat-kwartier.

Parisien en Apollo waren beide gevestigd in een voormalig variététheater. Zij waren ongeveer half zo groot als de andere bioscopen. Over de inrichting en aankleding van de bioscopen is niets bekend, behalve dat beide

theaters drie rangen kenden en dat in het Apollo ook alcoholhoudende dranken geschonken mochten worden.¹⁹ De constructie van het Apollo Theater als sociale ruimte was een mengvorm van amusementsgelegenheid en bar. Het Apollo Theater had vermoedelijk meer overeenkomsten met de kroegen, danslokalen en bordelen uit de buurt dan met de traditionele, respectabele amusementsgelegenheden.

Eén van de meest opvallende verschillen tussen Transvalia, Tivoli-Wintertuin en Imperial Vio aan de ene kant en Parisien en Apollo aan de andere kant, waren de tijden waarop de bioscopen geopend waren. De eerste conformeerden zich met hun aanvangstijden van de avondvoorstellingen aan de gangbare praktijk van de schouwburgen en variététheaters. Daarnaast boden zij enkele dagen per week een matineevoorstelling. Parisien en Apollo daarentegen waren dagelijks van twee tot vijf 's middags en van zeven tot twaalf 's avonds geopend. Parisien hanteerde nog ruimere openingstijden op zondag – de uitgaansdag bij uitstek omdat er dan niet gewerkt werd. Er waren dan voorstellingen van twee uur 's middags tot twaalf uur 's nachts. Ook in Apollo was de zondag een speciale dag: van een tot half drie en van drie tot half vijf 's middags werd er een kinderprogramma vertoond. Dankzij hun uitgebreide openingstijden kenden Parisien en Apollo een grote toegankelijkheid. Het principe van doorlopende voorstellingen zorgde ervoor dat men op ieder moment van de dag kon binnenlopen om een filmvoorstelling te gaan zien. Deze toegankelijkheid werd nog eens versterkt door de toegangsprijzen. Een toegangskaartje in Parisien kostte 's avonds vijftien, vijfentwintig of veertig cent en 's middags vijftien of vijfentwintig cent. De derde rang was 's middags gereserveerd voor kinderen, die slechts tien cent hoefden te betalen. De avondvoorstellingen in Apollo waren nog goedkoper: tien, twintig en vijfentwintig cent. Een matinee in Apollo kostte vijf, tien of vijftien cent. Beide bioscooptheaters verhoogden op zondagavond de prijzen van hun voorstellingen.²⁰

Bovenstaande maakt duidelijk dat Parisien en Apollo een sociale ruimte construeerden met een lage drempel: gemakkelijk toegankelijk en betaalbaar.

Respectabele gelegenheid

Vermoedelijk varieerde het bioscooppubliek afhankelijk van dag en tijdstip van de voorstelling. Parisien lag aan de grens van een winkelgebied en vormde overdag een aantrekkelijke amusementsgelegenheid voor het winkelend publiek, dat met name uit vrouwen bestond. In de manier waarop er voor Parisien geadverteerd werd, is af te leiden dat de exploitant zijn

best deed om zijn bioscoop als een respectabele gelegenheid naar voren te brengen. Op de dag van de opening, 15 maart 1909, werd er een advertentie in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* geplaatst met de volgende tekst:

'Hiermede heb ik de eer Ued [sic] te berichten dat de BEELDEN welke in de BIOSCOOP vertoond worden, door elken, groot of klein, gerust bezichtigd kunnen worden, daar alles dat maar een SCHEMA VAN ONGEPASTHEID zou bevatten, BESLIST in mijne onderneming nimmer zal vertoond worden. (...) Alle beelden zullen in zuiver Hollandsche taal door een bekwaam explicateur aan het geachte publiek uitgelegd worden.'

Door het fatsoenlijke en respectabele karakter van de voorstellingen te benadrukken, lijkt de exploitant aan te geven dat zijn toegangsprijzen dan misschien wel laag waren, maar dat de kwaliteit van zijn bioscooptheater vr uitsteeg boven dat van het ongeveer gelijk geprijsde Apollo Theater. Met andere woorden: dames uit de middenklassen konden met een gerust hart naar Parisien, aldus de exploitant. Wellicht dat de vertoning van een film, het aanschouwen van plaatjes, voor hen niets anders was dan een vorm van *window-shopping*.

Ook netjes opgevoede kinderen werden door een bezoekje aan Parisien na schooltijd niet in het verderf gestort; er werd in deze bioscoop immers niet gevloekt noch werden er onfatsoenlijke films vertoond. 's Avonds was er geen winkelend publiek en bovendien was vermoedelijk ook het aantal kinderen dat zich op straat bevond een stuk kleiner. Hoogstwaarschijnlijk vormden dan mensen afkomstig uit de dichtbevolkte binnenstad die in de avonduren over de Hoogstraat slenterden, de bezoekers.

Het Apollo Theater richtte zich met zijn lage toegangsprijzen en speciale kindervoorstellingen overdag op de jeugd. Aangezien er in deze bioscoop drank geschonken werd en vanwege zijn ligging nabij de rosse buurt valt te betwijfelen of kinderen uit de middenklassen toestemming kregen om dr naar de bioscoop te gaan. Hun ouders gaven waarschijnlijk de voorkeur aan Parisien – als zij berhaupt toestemming gaven voor een bioscoopbezoek. Het Apollo trok jeugdige bezoekers dus waarschijnlijk uit de sloppen van het Zandstraat-kwartier en het nabijgelegen Achterklooster. Voor de ouders van deze kinderen was de combinatie amusementsgelegenheid en bar minder stuitend en het ligt voor de hand dat zij zlf de doelgroep vormden waar het Apollo 's avonds op mikte. Dit beeld doet denken aan de *nickelodeons* in de grote Amerikaanse steden, die een sociale functie van buurthuis vervulden: overdag het domein van de kinderen, in de avonduren vermaak op maat voor de arbeiders die na een lange dag werken ontspanning zochten bij de drank en het gezelschap van vrienden.²¹

In het seizoen 1908-1909 vestigden zich de eerste vaste bioscooptheaters in Rotterdam. Met hun locaties, accommodaties en exploitatieformules conformeerden ze zich in grote lijnen aan de geldende praktijk in de traditionele schouwburgen en variététheaters. Met advertenties wilden de exploitanten hun bioscopen een imago geven dat leek op dat van de variététheaters: men kon zich in de bioscoop ontspannen bij fatsoenlijk amusement in een respectabele omgeving. Met deze formule zochten de bioscoopexploitanten aansluiting bij een doelgroep die zich identificeerde met burgerlijke normen en waarden ten aanzien van populair vermaak. Deze doelgroep werd in eerste instantie gevormd door een middenlaag van de Rotterdamse bevolking. De levensstandaard van deze middenlaag was door de economische vooruitgang verbeterd. Zij kreeg de beschikking over méér geld en méér vrije tijd en als gevolg daarvan een grotere behoefte aan commercieel amusement. Door naast de variététheaters een alternatieve vorm van populair vermaak te bieden, voorzag het bioscoopbedrijf in deze behoefte. De arbeiders waren in het seizoen 1908-1909 nog niet zo'n aantrekkelijke potentiële klantenkring, vanwege hun gebrek aan geld en vrije tijd.

Vermoedelijk maakten verschillende groepen in de middenlaag van de Rotterdamse bevolking op verschillende manieren gebruik van het bioscoopaanbod. De lagere middenklasse, die ontstond door uitbreiding van de dienstensector, beschikte over minder financiële middelen dan de hogere lagen in de middenklasse. De komst van de vaste bioscooptheaters bood de lagere middenklasse de mogelijkheid om deel te nemen aan commercieel populair vermaak dat voldeed aan burgerlijke normen en waarden, maar waarvoor goedkopere toegangskaartjes konden worden gekocht dan voor de variététheaters. Door middel van bioscoopbezoek kon de lagere middenklasse zich onderscheiden van de sociale groepen die helemaal geen geld hadden voor commercieel amusement, of die de ongepolijste sfeer van het Apollo Theater verkozen boven de respectabele bioscopen. Voor de traditionele middenklasse was de bioscoop een aardig alternatief voor de schouwburg of het variététheater. De distinctiewaarde van een bioscoopbezoek was echter niet van hetzelfde niveau als een bezoek aan een traditionele amusementsgelegenheid. Dit blijkt onder andere uit het doodzwijgen van de bioscooptheaters door de redactie van het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, terwijl het aanbod van de schouwburgen en variététheaters wél uitgebreid werd behandeld. De bioscoop werd door deze sociale groepen waarschijnlijk gebruikt als leuk weekend-uitje voor het hele gezin of extra uitje door-deweeks. Wanneer men van goede smaak wilde getuigen, ging men – zoals gewoonlijk – naar de traditionele amusementsgelegenheden.

Vanaf het eerste exploitatie seizoen bood het Rotterdamse bioscoopbedrijf een gedifferentieerd aanbod. Dit komt tot uiting in de grote en kleine verschillen in locatie, accommodatie en exploitatie tussen de bioscopen. En ook in het onderscheid dat de bioscopen maakten tussen hun verschillende voorstellingen. In het seizoen 1908-1909 werd de basis gelegd voor een amusementstak waarvan allerlei sociale groepen op grote schaal op verschillende manieren gebruik van zouden gaan maken. In de jaren die volgden nam het bioscoopbedrijf een enorme vlucht. Het aantal bioscooptheaters breidde zich in een hoog tempo uit. Kennelijk hadden de bioscoopexploitanten met de formule van Cinema Parisien en het Apollo Theater een gat in de markt gevonden. Nieuwe bioscooptheaters waren voornamelijk gevestigd in voormalige winkelpanden en zij hanteerden op grote schaal een exploitatieformule die gebaseerd was op toegankelijkheid en betaalbaarheid. Bovendien verspreidde de bioscoop zich – in navolging van Transvalia – over de stad. Het bioscoopbedrijf zou snel uitgroeien tot de dominerende tak van het commerciële amusementsbedrijf.

Met de groei van het bioscoopbedrijf zouden later spanningen tussen de autoriteiten, exploitanten en consumenten ontstaan. Bioscoopbezoek was namelijk een ongedisciplineerde praktijk: bezoekers konden in veel bioscopen grote delen van de dag in en uit lopen om films voorgeschoteld te krijgen waarin burgerlijke normen en waarden ten aanzien van fatsoen, zedelijkheid, goed en kwaad en dergelijke niet in acht werden genomen. Dit was een doorn in het oog van de autoriteiten. Omdat de bioscoop vanwege zijn lage toegangsprijzen vooral een grote aantrekkingskracht uitoefende op de jeugd en de lagere klassen, bedreigde hij de beschaafde burgerlijke samenleving. De kerkelijke autoriteiten vreesden bovendien dat de bioscoop als onderdeel van de opkomende massacultuur de onderlinge eenheid binnen de zuilen zou ondermijnen. Van een dergelijk spanningsveld was in het seizoen 1908-1909 echter nog nauwelijks sprake. Het bioscoopbedrijf was net op gang gekomen en conformeerde zich in hoge mate aan de bestaande, geaccepteerde, praktijk van de traditionele amusementsgelegenheden. Vooralsnog werd het niet als een bedreiging voor de bestaande sociale orde ervaren. Toen het bioscoopbedrijf geen eendagsvlieg bleek te zijn, maar zich razendsnel ontpopte tot volksvermaak nummer één, zou daarin snel verandering komen.

Noten

- 1 Er werden voor 1908 films vertoond in het Casino-Variété en het Circus-Variété. De vaste bioscooptheaters die in het seizoen 1908-1909 geëxploiteerd werden, zijn: de Bioscope Tivoli-Wintertuin, Bioscope The Imperial Vio, de

- Cinema Parisien, het Modern Bioscope Theater Transvalia en het Apollo Theater. G. Donaldson, 'Film in Rotterdam. De eerste jaren', in: *Skrien*, nr. 98, 1980, p. 36-41.
- 2 Dit artikel is gebaseerd op het tweede hoofdstuk van mijn doctoraalscriptie theater-, film- en televisiewetenschap: *Buurtbioscopen in Rotterdam. Bioscooptheaters in de context van de modernisering van de maatschappij en de formatie van een nieuwe sociale orde, 1908-1920*, Universiteit Utrecht, 1997. Daarin heb ik onderzoek gedaan naar de structuur en de praktijk van het bioscoopbedrijf in Rotterdam, waarbij ik de bioscoop heb beschouwd als een sociale ruimte. Waar Pierre Bourdieu in zijn theorie over distinctie (*Distinction. A social critique on the judgement of taste*, Cambridge, 1984) de culturele producten centraal stelt, plaats ik de ruimte waarin deze culturele producten geconsumeerd worden in het middelpunt.
 - 3 Eind negentiende eeuw had een aanzienlijke groep rijke Rotterdammers zich in het noorden gevestigd, vanwege de ligging nabij de fraaie buurtgemeente Hillegersberg. Het grootste gedeelte van Rotterdam-Noord werd vervolgens bebouwd tussen 1890-1895. Omdat de woningnood op dat moment nog niet zo hoog was, werden er panden gebouwd die uit twee woonlagen bestonden. Deze woningen konden in eerste instantie goedkoop verhuurd worden. Begin twintigste eeuw werd de grond echter schaarser en dus duurder. De huur van de huizen die tussen 1890-1895 gebouwd waren, steeg, omdat zij maar uit twee in plaats van meerdere woonlagen bestonden. Bewoning van deze huizen werd omstreeks 1900 te duur voor arbeiders. Veel arbeiders trokken weg uit Rotterdam-Noord, terwijl juist veel middenstanders zich er vestigden om te ontsnappen aan de drukte van de overvolle binnenstad. Zie: H.A. Voet en H.J.S. Klaassen, *Groeten uit het Oude Noorden*, Alphen aan den Rijn, 1983, inleiding en p. 31.
 - 4 *De Gids*, weekblad gewijd aan de belangen van het noordelijk stadsdeel van Rotterdam, nr. 1, 28 maart 1908.
 - 5 Idem, nr. 36, 28 november 1908.
 - 6 Zo organiseerde Vereniging het Noorden in 1901 een tentoonstelling over Zuid-Afrika in Transvalia (H.A. Voet en H.J.S. Klaassen, *Groeten uit het Oude Noorden*, p. 6) en het kinderkoor Jong Holland repeteerde er elke zaterdag in (*De Gids*, nr. 33, 7 november 1908).
 - 7 De Transvalia-bioscoop had een oppervlakte van tussen de 225 en 450 vierkante meter. Dit is iets kleiner dan bijvoorbeeld de Groote Schouwburg of het Casino-Variété (die beide een oppervlakte van meer dan 450 m² hadden). Deze gegevens heb ik afgeleid uit de indeling in belastingcategorieën. De hoogte van de belasting op openbare gemakkelikheden hing samen met de oppervlakte van de inrichting. Zie: Nieuw Stadsarchief, Secretarie Financiën 1702 en 1703, Gemeente Archief Rotterdam.
 - 8 *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 7 januari 1907.
 - 9 Zie bijvoorbeeld de advertenties van de Transvalia in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 21 november 1908 en 8 december 1908.
 - 10 In de door mij geraadpleegde advertenties ben ik drie aanwijzingen tegengekomen die duiden op een bijprogramma van variété-optredens. Het katern 'openbare gemakkelikheden, vergaderingen, etc.' in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 13 maart 1909 vermeldt dat de matinee bestaat uit de bioscoop en een

illusionistenvoorstelling. In de advertentie van 19 maart 1909 wordt een gratis toegankelijke casino-avond aangekondigd met 'een bioscope-voorstelling, een bal en andere vermakelijkheden'. In *De Gids* van 30 april 1909 ten slotte adverteert Transvalia voor 'specialiteiten en Bioscope voorstelling'. In de advertenties van de overige bioscooptheaters die ik heb geraadpleegd, wordt nergens melding gemaakt van een dergelijk bijprogramma.

- 11 *De Gids*, 12 december 1908.
- 12 Zie bijvoorbeeld het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 21 november 1908. Tramlijn 3 liep van het beginstation aan de Boompjes in het centrum naar het noordelijke stadsgedeelte. Zie: H.A. Voet en H.J.S. Klaassen, *Groeten uit het Oude Noorden*, p. 13.
- 13 *De Gids*, 12 december 1908.
- 14 Zie voor het aantal rangen bijvoorbeeld de advertentie in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 13 maart 1909.
- 15 Het ligt voor de hand deze bioscopen te vergelijken met de filmpaleizen die in de jaren tien in opkomst waren. Toch is een dergelijke vergelijking voorbarig. Het seizoen 1908-1909 was het eerste theaterseizoen waarin Rotterdam over vaste bioscooptheaters beschikte. Om de introductie van deze nieuwe vorm van vast commercieel amusement soepeler te laten verlopen, zochten de exploitanten aansluiting bij bestaande (en gerespecteerde) vormen van commercieel amusement: schouwburgen en variététheaters. Pas toen het bioscoopbedrijf succesvol was gebleken, werden er zogenaamde filmpaleizen gebouwd, zoals bijvoorbeeld het Luxor Bioscope Theater in Rotterdam dat over duizend zitplaatsen beschikte.
- 16 Zie bijvoorbeeld de advertenties van de Bioscope Tivoli-Wintertuin, het Casino-Variété en het Circus-Variété in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 14 september 1908.
- 17 Nieuw Stadsarchief, Secretarie Financiën 1702 en 1703. Zie ook de advertentie in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 19 juli 1909. Het is goed mogelijk dat de exploitant de salon van het Doele-complex alleen kon huren wanneer deze niet gebruikt werd voor activiteiten van de Sociëteit Harmonie. Dit zou een verklaring kunnen zijn voor het afwijkende openingstijdenbeleid.
- 18 Zie de advertentie in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 15 maart 1909.
- 19 Zie voor het aantal rangen de advertenties in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 15 maart 1909 en 19 juli 1909. Voor de drankenbepaling: Politiearchief 3253: 1909, 2197 en 2319, in: Gemeente Archief Rotterdam.
- 20 Zie de advertenties in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 15 maart 1909 en 19 juli 1909.
- 21 Zie bijvoorbeeld: M. Hansen, *Babel and Babylon. Spectatorship in American silent film*, Cambridge, 1991; K. Peiss, *Cheap amusements. Working women in turn-of-the-century New York*, Philadelphia, 1986; R. Rosenzweig, *Eight hours for what we will. Workers and leisure in an industrial city, 1870-1920*, Cambridge, 1989.